

UDC 930.85(4–12)

YU ISSN 0350–7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

XXXII–XXXIII

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

Rédacteur

LJUBINKO RADENKOVIĆ

Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Membres de la Rédaction

FRANCIS CONTE (Paris), DIMITRIJE DJORDJEVIĆ (Santa Barbara),

MILKA IVIĆ, DJORDJE S. KOSTIĆ, LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ,

DANICA POPOVIĆ, BILJANA SIKIMIĆ,

ANTHONY-EMIL TACHIAOS (Thessalonique), NIKOLA TASIĆ,

SVETLANA M. TOLSTOÏ (Moscou), GABRIELLA SCHUBERT (Jena),

KRANISLAV VRANIĆ (secrétaire)

BELGRADE

2003



Миодраг СЛАДИЋ,
Филозофски факултет
Београд

ТРАГОМ РАНИХ КЕЛТСКИХ УТИЦАЈА НА ПРОСТОРУ ТИ- МОЧКЕ КРАЈИНЕ

Апстракт: На локалитету Бањска стена, у близини Гамзиградске Бање, откривена је 1996. године зооморфна бронзана фибула са представом главе хибридне животиње на кружно моделованој посувраћеној стопи. Фибула припада хоризонту раних келтских налаза и најисточнији је налаз ове врсте. Сличност у појединим детаљима са најстаријим фибулама са кружно посувраћеном стопом које припадају средини V века пре наше ере, даје овој фибули извесну хронолошку предност над осталим фибулама овог типа.

Питање датовања првих продора келтске културе на простор Тимочке крајине, налазом зооморфне фибуле са Бањске стене добило је јасан одговор. Стога ће и наредни редови бити посвећени овом значајном налазу, откривеном на знатној удаљености од места његовог настанка.

Зооморфна фибула од бронзе са протомом у облику митске хибридне животиње откривена је 1996. године током систематских ископавања која су обављена на локалитету Бањска стена у Гамзиградској Бањи, недалеко од Зајечара.¹ Ово градинско насеље, смештено на доминатном узвишењу повољног стратегијског положаја, било је настањено још од енеолитског периода, а у бронзаном добу утврђено је и земљаним бедемом. Континуирани живот у овом насељу траје све до средњег века.²

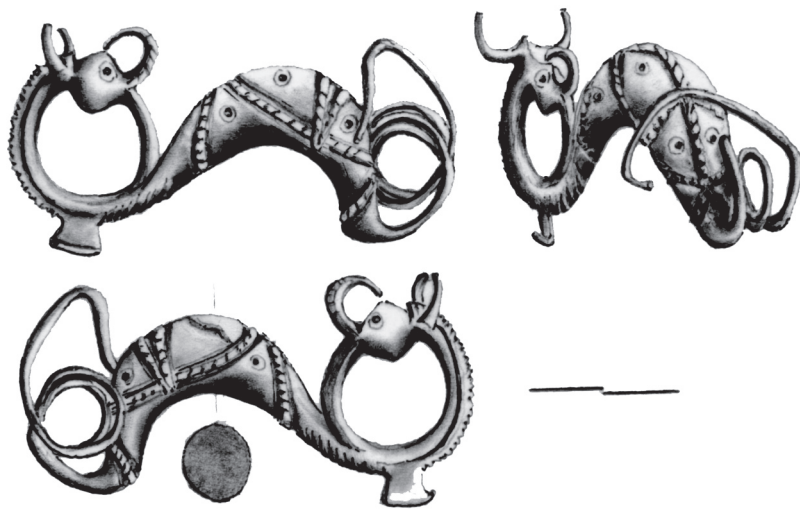
¹ Пројекат је реализован под руководством академика Драгослава Срејовића, а рад на теренским истраживањима поверен је др Мирославу Лазићу. Уједно користим прилику да се захвалим колеги др М. Лазићу који ми је омогућио да публикујем овај значајан налаз.

У једној од сонди, на релативној дубини од 0,66 м, откривена је потпуно очувана лучна зооморфна фибула. Фибула је компликоване конструкције и представља, као и обично, комбинацију три конструктивна елемента. То су лук, кружно посувраћена стопа и опруга са иглом за закачињање. Задебљани лук фибуле богато је украшен. Стиче се утисак да је мајстор желео да крајње схематизовано представи тело рибе која израња. Предњи део лука фибуле представља стилизовану главу рибе, са паром наспрамних јамичастих удубљења уоквирених кружним зарезима који представљају очи. По пар ових удубљења налази се и на средишњем и задњем делу лука фибуле, који су вероватно ту да би употпунили хералдички склоп. По средини леђа пружа се пластично ребро украшено урезима, које асоцира на леђно пераје, а испод, на доњем делу лука према посувраћеној нози, коси паралелни урези на обе стране чине део репног пераја. Тело рибе обавијено је укрштеним тракама налик на конопце који подсећају на мрежу или можда оглав (улар). Оба краја лука завршавају се продужецима од којих се предњи наставља у масивни навој са иглом за прибадање, а задњи се продужује у кружно посувраћену ногу са зооморфним протомом. Пластично моделовани протом представља главу хибридне животиње. На глави се, осим очију, налазе још и рогови између којих је наглашен оштар почетак гриве и сурла украшена косим зарезима која се у луку извија и наслања на темени део главе. На спољном делу лучно посувраћене стопе фибуле представљена је грива. Испод ноге налази се петљасти продужетак за закачињање игле. Фибула је дужине 5,8 цм и прекривена је племенитом зеленом патином. Треба нагласити да се на навоју и предњем делу фибуле налазе трагови гвоздене рђе, што може да значи да је фибула била наслоњена на неки гвоздени предмет који је временом кородирао. Уз фибулу је пронађен и поломљени део навоја са иглом за закачињање (Сл. 1).

* * *

О фибулама овог типа први је у нас, још 1904. године, писао Ћ. Трухелка, који је публикујући материјал из гробова откривених у Доњој

² Срејовић Д., Лазић М., *Насеља и некрополе бронзаног доба у Тимочкој Крајини, Археологија источне Србије*, Београд, 1997, 225–245.



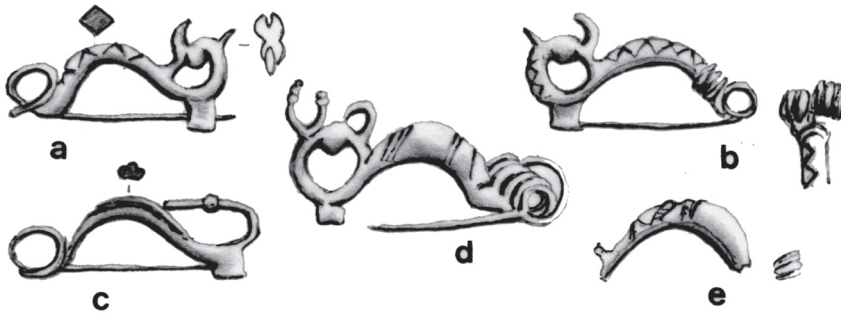
Сл. 1. Зооморфна бронзана фибула са Бањске стене.

Долини (Посавина) на локалитету Грета М. Петровића мл. обрадио налазе из гроба 47.³ У овом гробу је пронађен пар фибула врло сличних нашој, које су на луку имале урезан праволинијски орнамент (Сл. 2а, 2б), као и једна фибула која представља прелазни тип између зооморфних и раних фибула *Dux* схеме (типа Чуруг), које су у Панонији биле доста распрострањене (Сл. 2с).⁴ Осим зооморфних фибула откривених у гробу 47, на истом локалитету случајно је пронађена још једна оваква фибула (Сл. 2д), коју, осим Трухелке, у својим радовима помињу и Р. Бижић и П. Поповић.⁵ Зооморфне фибуле откривене у Доњој Долини, иако представљају директне аналогije за фибулу са Бањске стене, ни издалека се не могу поредити са квалитетом њене израде и маштовитошћу стилизације. Ова фибула је у том смислу превазишла све до сада пронађене.

³ Truhelka Ć., *Der vorgeschichtliche Pfahlban in Savabete bei Donja Dolina*, WMBH IX, Wien 1904, 3-27.

⁴ Majnarić-Pandžić N., *Nekoliko napomena o uvođenju ranolatenskog stila u severnu Hrvatsku i Bosnu*, Arheološki radovi i rasprave 12, Zagreb 1996, 37.

⁵ Бижић Р., *Типови преисторијских фибула у Босни и Херцеговини*, Гласник Земалског музеја VI, Сарајево 1951, 291, сл. 15; Поповић Р., *Early La Tene Between Pannonia and the Balkans*, Starinar XLVII, Beograd 1996, 109, fig. 4/13.



Сл. 2. Лучне зооморфне фибуле са представом хибридних животиња са посувраћеном стопом, са простора српског Подунавља и Посавине: а–с фибуле из гроба бр. 47 из Доње Долине; д случајни налаз из Доње Долине; е случајни налаз из околине Виминацијума.

Околност да је у гробу из Доње Долине пронађена зооморфна фибула са главом хибридне животиње заједно са фибулом Дух схеме панонског типа, допринела је да се ова врста фибула у потпуности детерминише у културном и хронолошком смислу, на чему су нарочито радили З. Марић и Б. Човић.⁶ Марић је овим фибулама обележио почетак прве фазе продора келтских утицаја на простор Босне и Херцеговине, коју је датовао у раздобље између 370. и 260. године старе ере. Због релативно малог броја ових налаза у Посавини, закључио је да оне припадају искључиво келтској материјалној култури, односно да су доказ њиховог директног утицаја.⁷ Преширок временски оквир у који је З. Марић сместио ову прву фазу развоја млађег гвозденог доба Посавине створио је потребу да се у овом смислу изврше одређене корекције, што је касније, како ћемо видети, својим истраживањима показао Б. Човић, са чиме се сагласила и Н. Мајнарић-Панцић која се, такође, бавила истраживањем овог периода у Славонији и Срему.⁸

⁶ Марић З., *Келтски елементи у млађем жељезном добу Босне и Херцеговине*, Гласник Земаљског музеја XVIII, Сарајево 1963, 67–70; Човић В., *Група Доња Долина – Sanski Most, Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, Сарајево 1987, 260–266.

⁷ Марић З., *op. cit.*, 67.

⁸ По мишљењу Н. Мајнарић-Панцић, Марић је ову фазу датовао превисоко и доста широко, што, наравно, утиче на прецизност понуђене периодизације, као и хронолошке детерминације, али се афирмативно односи према његовом мишљењу да се у овим налазима требају препознати докази првих келтских продора у област Посавине (Мајнарић-Панцић Н., *op. cit.*, 32).

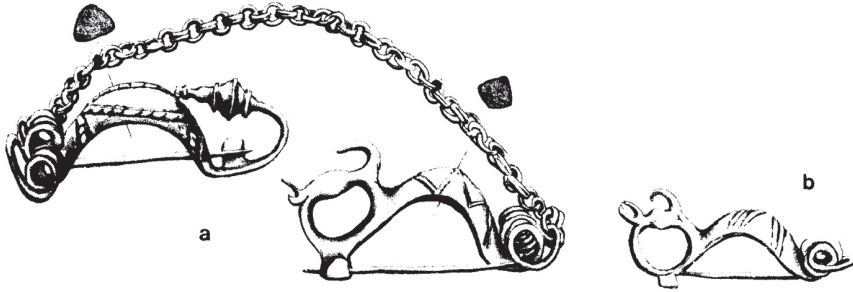


Сл. 3. Фибуле повезане ланцем из *Sopron-Bececsidombrol-a*

Ове фибуле су заузеле значајно место у периодизацији и хронологији културне групе Доња Долина – Сански Мост. Њу је установио и детаљно проучио Б. Човић који је доказао да унутар ове групе постоји културни континуитет, као и то да су се у периоду између 350. и 300. године старе ере у њеној позној фази развоја (3b) стекли одређени услови за прихватање процеса латенизације.⁹ Латенски утицај ширили су Келти на области јужне Паноније и Посавине, са простора који су запосели IV миграционим таласом, односно са северозападне периферије панонске низије, доносећи нам фибуле са пачијом главом на посувраћеној ноzi, као и разне типове фибула које су припадале раном Дух хоризонту.¹⁰ Међу овим материјалом издваја се и фибула прелазног типа која је откривена у гробу 47. у Доњој Долини (Сл. 2/с).

⁹ Човић Б., *ibid.*

¹⁰ Тодоровић Ј., *Келти у југоисточној Европи*, Београд 1968, 6.



Сл. 4. Лучне фибуле из: а Сент Андреје; б Пећке

Човић је зооморфне фибуле са грифоном на посувраћеној ноzi сместио у хронолошки контекст заједно са самострелним фибулама, као и плочастим фибулама украшеним концентричним круговима, о којима је писао и М. М. Васић.¹¹ За фибуле овог типа Васић је сматрао, што је у потпуности прихватио и Човић, да су рађене по узору на парагнатиде итало-келтских шлемова типа Монтефортино, какви су налажени на територији Тауриска, као на пример у Шмарјети итд.¹² Ово сведочи о томе да је процес латенизације Посавине у овом периоду био неминован.

Непосредно пре проналаска фибуле са Бањске стене, откривена је још једна јако оштећена фибула у околини Виминацијума (Сл. 2/е). Ова фибула је, такође, била украшена пластичним тракама. Иако су јој недостајали навој, игла и посувраћена нога, није било двојбе да се радило о фибули са хибридном животињом на посувраћеној стопи.¹³

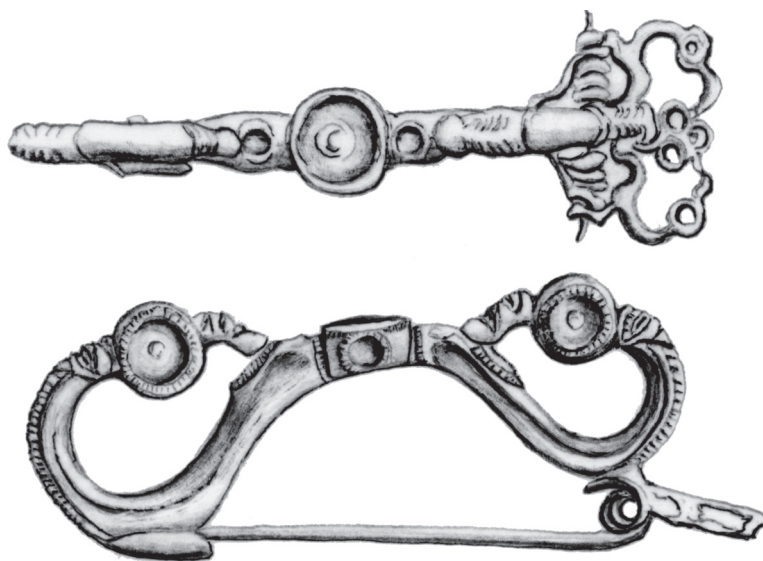
На крају, потребно је дати неколико завршних речи у вези са местом настанка, развојем мотива који су заступљени на њој, као и о времену настанка овог врло атрактивног и значајног типа фибула. На простору северне Паноније и румунског Баната у периоду друге половине IV века пре наше ере примећује се велика концентрација келтских налаза, што показује материјал који се израђује у локалним радионицама. Најзначајније међу овим предметима јесу зооморфне фибуле са кружно посувраћеном ногом украшене протомима са представом хибридне животиње, какве су проналажене у Sopron-Beccsidombról-у (Сл. 3)¹⁴ и Liter-у

¹¹ Васић М., *Колутаста накит из Босне*, Старинар, серија III, књига IV, Београд 1928, 253/257.

¹² Човић Б., *op.cit.*, 260.

¹³ Поповић П., *ibid.*

¹⁴ Hunyady I., *Kelták a Kárpát – medencében*, Dissertationes Pannonice II, 18, 1942–1944, T. XVIII, 5; Szabo M., *A Kelták Nyomában Magyarországon*, Budapest, 1971, 19, fig. 3.



Сл. 5. Двострана лучна фибула из *Val de Travers-a* у Швајцарској

у близини Балатонског језера,¹⁵ некрополи у Сент Андреји (Мађарска)¹⁶ (Сл. 4а) и у Пећи (Румунија) (Сл. 4б).¹⁷ Због тога овај простор треба сматрати и матичним подручјем настанка ових фибула (Сл. 7).

Иако се фибуле овог типа састоје из уобичајених конструктивних елемената, изгледом одају накит врло компликоване конструкције. Ово нарочито подстиче богата декорација на њима. Лук је моделован тако да подсећа на рибу ухваћену у мрежу или можда на рибу са оглавом, што сугерише орнамент који наликује конопцима. Овакво украшавање лука укрштеним конопцима представља несумњиво панонску традицију која се манифестује како на фибулама налик оној са Бањске стене, тако и на фибулама Дух схеме панонског типа, какве су на пример, налажене у Сент Андреји.

¹⁵ Marton L., *A korai La Tene – kultura Magyarországon*, *Archaeologia Hungarica* XI, 1934, T. V, 2; Szabó M., *Eastern Celtic Art*, 1974, 138.

¹⁶ Szabó M., *Contribution à l'étude de l'art et de la chronologie de La Tene ancienne in Hongrie*, *Folia Archaeologia* 25, 1975, 71–86; Bujna J., Szabó M., *Il bacino dei Carpazi*, *I Celti*, Bompiani, Milano, 1991, 277–284.

¹⁷ Zirra V., *Beiträge zur Kenntnis des Keltischen Latene in Rumänien*, *Dacia* 15, 1971, 181.



Сл. 6. Детаљ са пехара из
Шерре-а у Француској

С друге стране, кружно посувраћена стопа и начин на који је она изведена има стилских претеча у традиционалној уметности западних Келта. У том смислу, треба на првом месту поменути двострану фибулу пронађену у Val de Travers-у (Neuchatel) у Швајцарској која на кружно моделованим и палстично украшеним крајевима има корални украс, а на спољној ивици ових кружних крајева налази се орнамент који подсећа на гриву (Сл. 5).¹⁸ Датује се у другу половину V века пре наше ере. Ако упоредимо фибуле типа Val de Travers, сматрајући их прототиповима, и фибуле из Liter-а, Sent Andreje и Пећке, које представљају њихове модификоване наследнике, можемо приметити да су настале у размаку од скоро једног века и да се у стилу доста разликују. Оваква стилска различитост била је условљена брзим и специфичним развојем келтске уметности. Освајањем нових простора њихова уметност се сусретала са уметношћу аутохтоних средина. Тако је пружена могућност апсорбовања стилских елемената, што је уметност и материјалну културу Келта стално богатило новим детаљима, а то је сигурно био случај и са овим типом фибула.

¹⁸Dehn W., *Die Doppelvogelkopffibel aus dem Val-de-Travers*, Festschrift Emil Vogt, Zürich, 1966, 137–148.



Сл. 7. Карта распрострањености зооморфних фибула са протомима у облику хибридне животиње на простору југоисточне Европе са назначеним центром настанка. 1. *Sopron-Becsidombrol*; 2. *Sent Andreja*; 3. *Liter*; 4. Пећка; 5. Доња Долина; 6. Костолац (Виминацијум); 7. Бањска стена (Гамзиградска Бања).

Према досадашњим налазима било је могуће утврдити време и простор настанка ових фибула, али остаје отворено питање како и зашто је рођена идеја о њиховом изгледу. У том смислу постоје одређена хипотетичка мишљења да их идејно треба повезати са представама грифона који су красили корице ранолатенских мачева западне и средње Европе.¹⁹ Међутим, ово је констатација која није у стварности потврђена и углавном се односи на стилску сличност, а не на конкретне аналогije.

Представе змајева, односно хибридних животиња познате су и на појединим предметима израђеним од керамике, као на пример, на високом пехару у облику лале из La Sherre у области Марне (Сл. 6) датаном у другу половину V века пре наше ере.²⁰ На овом суду приказана су два хоризонтална фриза са представама урезаних змајева који су постављени један наспрам другог. Ово би могло значити да генезу овог мотива који је заступљен и на протомима фибула не треба тражити у конкретном преузимању са одређених предмета на којима је представљен било у декоративном или у неким другом смислу, већ да је у периоду између друге половине V века и друге половине IV века пре наше ере у келтској уметности постојала потреба за стилском моделацијом

¹⁹ Popović P., *Early La Tene Between Pannonia and the Balkans*, *Starinar* XLVII, 1996, 109.

²⁰ Duval P. M., *Les Celtes*, Paris, 1977, fig. 62.

хибридних животиња преузетих из келтске митологије. Због тога ове представе подједнако налазимо на мачевима, керамичким посудама и украсним предметима, као што су и фибуле о којима је реч.

Стилска анализа ових фибула од северне Паноније и румунског Баната, као матичног подручја њиховог настанка, па до Тимочке Крајине, где је на Бањској стени пронађен и најисточнији налаз ове врсте, може помоћи прецизнијем утврђивању релативно-хронолошког односа унутар овог типа фибула. Када ово наглашавамо имамо првенствено у виду посебну пажњу која се поклања изради појединих детаља који су на њима приказивани. Поређењем начина на који су изведени прототи пи фибуле из Сент Андреје (Сл. 4а), која се сматра и једном од најстаријих ове врсте, и оног на фибули са Бањске стене (Сл. 1) примећује се сасвим различит приступ моделацији. На протому наше фибуле уочава се изузетна прецизност у изради детаља, док се то не може рећи за фибулу из Сент Андреје, на којој се једва могу приметити очи, а такође су веома сумарно моделовани и рогови и сурла. Грива чак није ни представљена, док је на фибули са Бањске стене она изведена врло прецизно. То је детаљ који фибулу са Бањске стене највише приближава фибули из Val de Travers-a за коју с правом можемо тврдити да представља прототип фибула са кружно посувраћеном стопом. На појединим је примерцима грива као орнаментални детаљ приказана веома сумарно, у виду косих зареза. Ово су све разлози који упућују на закључак да фибули са Бањске стене треба дати изврстан хронолошки приоритет, сматрајући је тако представником најстарије варијанте овог типа фибула, што би значило да припада средини IV века пре наше ере, односно самом почетку периода у коме ове фибуле и настају.

* * *

Иако нису толико бројне у Посавини, Подунављу и Тимочној Крајини, где су откривене, фибуле овог типа изузетно обогаћују репертоар ранолатенског накита поменутих области. Треба поново истаћи да фибула са Бањске стене представља уједно и најисточнији налаз ове врсте, што јој, такође, даје посебан значај у смислу дистрибуције ове врсте накита и сведочи о великој ширини распрострањености првих келтских утицаја.

ON TRACING EARLY CELTIC INFLUENCES
IN TIMOČKA KRAJINA

S u m m a r y

During 1996, in the systematic excavations carried out on Banjska Stena site, upstream from Gamzigradska Banja, a bronze crossbow zoomorphic fibula was found. It belongs to the type of Early La Tene fibulae having on the upturned foot a knob styled in the form of a hybrid animal, and modeled in the shape of a fish caught in the net, or maybe a fish with a harness. According to research so far, it is thought that the idea for their creation was inspired by the images of dragons represented on the scabbards of Early La Tene swords, as well as on pottery vessels of the type of tulip shaped tall goblets. In accordance with the concentration of these findings, and bearing in mind their Celtic origin, they can be considered to have originated from south-eastern Pannonia, in the present-day Hungary (Szent Andrea, Litér, Sopron-Becsidombrol), and western Rumania (Pecica). Later on, the distribution of such fibulae spread to Posavina (Donja Dolina), as well as to Serbian Podunavlje (the Danube valley) – Viminacium. However, although the finding from Banjska Stena is the most eastern one (Timočka Krajina) from the centre of their origin, it can be given absolute chronological primacy within this type of fibulae, due to great similarities to the fibulae originating in the Celtic culture central area (Val-de-Travers). The fibula from Banjska Stena should be dated into the middle of 4th century, or at the very beginning of the creating of this type of fibulae, whereas others may generally be dated in the second half of 4th century AD.

